

alján kialakított jellemrajznak.) A szövegdarabnak más esetben csak bizonyos tényezői vesznek részt a magasabb jelkomplexumban. (Például a SzFB mint elemi jel csak egyetlen elemének, mondjuk, a beszélő sajátos szóhasználatának a révén jut szerephez mint jelölő a magasabbrendű jel jelölő funkciójában.) Ekkor szinekdochés összefüggésről beszélhetünk. A metaforikus kapcsolattípus esetében a szövegdarab jelöltje (például a SzFB metaforikus jelentése) alkotja a magasabb jelentéskomplexum átvitt értelmű jelölőjét. (Például a *Halálfi*ai hősnőjének, Nelinek SzFB formájában megjelenő metaforikus sorsábrázolása így illeszkedik mint jelölt a regény mondanivalójaként értelmezett általános sorsábrázolásba mint jelölőbe.) Létezhet a felsoroltakon kívül egy negyedik típusú összefüggés is: amikor a jelentéskomplexumok egymásba illesztése az emberi tudat asszociatív tevékenységének eredménye. Éppen ez az asszociációs típusú szövegösszefüggés az, amely lehetővé teszi, hogy az egyes szövegdarabok (például a SzFB-ként megjelenő szövegek) önálló vagy többé-kevésbé önálló jelentései hozzákapcsolódjanak a műalkotás „mélyszerkezetéhez” (174). Nem véletlenül nevezhetjük ezt a típusú kapcsolatot impresszionista kapcsolatnak is: az impresszionista látásmód eredménye, hogy az élményeket kinagyított részletekből összeálló, statikus jelentésű szövegdarabok rögzítik. Az egyes szövegdarabok – így nem utolsósorban a SzFB-ként megjelenő szövegek – igen gyakran a vázolt asszociatív összefüggés révén válnak a kompozíció alkotóelemévé. Az impresszionista stílus és a SzFB ezen a ponton is kölcsönösen összefonódik mint ok és következmény. Összefonódásuk megállapítása zárja le a magvas kötetet.

Kocsány Piroska

Irodalom

- P. Dombi Erzsébet, *Nyírk.* 25. (1981.) 1. 106–107.
Kemény Gábor, *Nyr.* 106. (1982.) 4. 465–476.
Molnár Ildikó, *HungÉrt.* IV. (1982.) 1–4. sz. 271–272.
Szász János, *Utunk*, 38. (1983.) 5–6.

Ismétlődés a művészetben

OPUS, Irodalomelméleti Tanulmányok 5.

Szerkesztette: Horváth Iván és Veres András

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 356 p.

0. „1973 tavaszán kétnapos ülésszakot rendezett az MTA Irodalomtudományi Intézetének Irodalomelméleti Főosztálya *Ismétlődés, párhuzamosság, ritmus* címmel. Az ülésszakon fiatalok, főleg irodalom- és művészetelmélettel foglalkozó kutatók tartottak előadásokat. A konferencia sikere egyes résztvevőket arra csábított, hogy előadásukat csupán kiindulási alapnak tekintve tanulmányokban rendszerezék elképzeléseiket. E közös munka eredménye ez a gyűjtemény.

A szerkesztésben kétféle koncepciót igyekeztünk érvényesíteni. Az egyik: hogy mennél több szakterület tanulmányozói forgathassák haszonnal, legyen benne szó a főszereplő irodalomról kívül zenéről, képzőművészetéről, és legyen a kötetben legalább né-

hány, egy-egy anyagrész teljes áttekintésére törekvő alaptanulmány (...) másik szerkesztési koncepciónk: hogy a kötet többszörösen átdolgozott írásai mégiscsak őrizzenek meg mennél többet az 1973-as ülés eleven, ösztönző vitaszelleméből." (*Szerkesztői utószó*, 356–357.)

1. Robert Austerlitz írt bevezetőt: *Szabad gondolatátvitások általában az ismétléstől avagy Repetitio matrix studiosa.* (7–16.) A valóság ismétlődéseit és párhuzamait a nyelvek palatális/veláris deiktikumai tükrözik. Más oppozíciók a fonémák világából Jakobson nyomán ismertek. (11.) Déry Tibor példája (*felült-fülett*), a zene és az építészeti számos jelensége az ismétlést feltűnőnek és rejtettnek mutatja egyszerre. Az ismétlődés végtelen sok megnyilvánulása azért maradhat észrevétlen, mert az egymásra ható ismétlődő események óriási rendszere mint háttér az időben szüntelenül változik. A figyelmes olvasó a proverbiumban (*Sic fuit est et erit: similis similem sibi querit*) felismeri az ismétléseket.

2.0. Az ismétlődés-ismétlés történetfilozófiai és esztétikai megközelítése aspektusából indul ki 7 tanulmány.

2.1. Veres András a filozófia ismétlődés-értelmezéseit elemzi: *Az ismétlődés vizsgálatának szintjei és szempontjai.* (14–42) A történeti áttekintés a linearitás és iterativitás küzdelmét mutatja, összefüggésben a társadalmak virágzó és válságos korszakaival. A mindennapi élet az ismétlődésre készítet: életsémák, alkalmazkodás, szokások, fogyasztói állam. A magasabb objektívációkkal kapcsolatos tevékenységben a kreativitás az uralkodó: a tudomány teljes, a művészet variációs ismétlést tekint modell értékűnek. Az esztétikában elemi szinten az ismétlődésnek, bonyolultabb szinteken az invencióknak van jelentősége.

Jakobson a szelekciót, a szabályszerű ismétlést a kombináció fölé rendeli. Veres András a cselekménystruktúrában értékszerkezetbe rendezi az aktusok, rész-aktusok, kerettörténet, ismétlődő narratív tényező, linearitás és koncentrikus elrendezés világát. Releváns az alkotói invenció és a művészetlelektan szempontja is: várhatóság, sokszorosíthatóság stb.

2.2. Gergely András (*Az ismétlődés-ismétlés problémája a történetfilozófiában*, 43–58) áttekinti a történet/történelem kategóriáiban a linearitás/ismétlődés párhuzamát. Az ókor ismétlődést, a középkor linearitást hirdetett, a felvilágosodás újra az ismétlődést, a romantika a haladást preferálja. A történet egyedisége az időnek van alávetve, a természet egyedisége külsődleges, az ismétlődés és egyediség alapjai a tartamok.

A neokantiánus szemlélet az egyszerűséget abszolutizálja, a szerző szerint a történelem kreatív gondolkodása variációs ismétléseket fedez fel az események sorában.

2.3. Horváth Iván–Kocziszky Éva a költészet megismételhetetlenségét hirdeti: *Költészet az emberiség anyanyelve.* (59–63.) J. G. Hamann nyomán a költészet fordítás anyanyelvről embernnyelvre. Az emberi megszólalás ősi stádiumában szól a költő, mindig a most nyelvén. Így a költészet a mulandó és nem mulandó idő körforgásában egyedül, az irodalomtörténész számára idegen nyelven beszél. A tudós a költemények történeti sorában csak szétszedhető és összerakható tanulmányoz.

2.4. Szerdahelyi István–Garai László tanulmánya: *Az ismétlődés és az esztétikai minőségek.* (64–76.) A szerzők az ismétlődést az esztétikum formai-kifejező oldalához sorolják. Az esztétikai objektivitás elve alapján elemzik rendre a *fenség*, a *rútság*, a *közönösségesség*, a *komikum*, a *tragikum*, az *elégikusság* minőségét; relevanciát tulajdonítanak a befogadói attitűd szubjektív természetének.

2.5. Szegedy–Maszák Mihály az ismétlődésekben közös alapszerkezeteket posztulál: *A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében.* (77–159.) Elemzi a redundancia, a felesleg, a folytonosság és a megszakítotttság alakzatait.

A *folytonosság* eszköze a konvenció, a művészi jelrendszer fejlődése is felhasználja a régi konvenciókat. Az interpretációban az egyedí mű performanciája a befogadó kompetencia-konvenciójában hat, makrokontextusa konvencionális, mikrokontextusa egyedí. A zenében gyakori a tükörszimmetria. Az arány interpretálásakor a befogadó szubjektumát saját konvenciói érvényesítik. A körkörös ismétlés hatása ironikus lehet.

A *megszakítottság* eszköze a kölső idézés: átírás, stílusutánezat, archaizálás, stilizálás. Az anagramma, a beágyazódás az interpretátor tájékozottságát igényli, a hatást az eredeti és az új szövegkörnyezet feszültsége szolgálja. A belső idézés gyakoribb ('natura naturans'): vezérmotívum, önparabola. A belső idézés fokozza a jelentés mélységét.

Az összetettebb formák közül kiemelkedik a *változat*. A módosítatlan ismétlés a meggyőzést, a komikumot segítheti; a művészet általános rendezőelve a módosított ismétlés. A zenében ilyen a transzponálás: modulációk, kánon, karaktervariáció, szeriális technika. Az irodalomban: népmeseelemek módosulása, eseményleírás-variációk. Elemek és relációk változatai alaktani párhuzamosságok: a rím, a figura etymologica, kriptogramma, anafónia, anagramma. (Az utóbbi Starobinski szerint a beszéd 'mögöttes egész'-e.) A mondatban párhuzamai: felsorolás, ellentét, láncszerűség. A jelentettek hasonlóságán alapul a metafora, a hasonmás. A hasonmás és az ismétlődés együtt az önmagát tükröző narráció. A *sorszerűség* is összetettebb forma, ezt mutatja a szeriális zene. Az irodalomban sor-természete lehet szereplők nevének, tér- és időkomponenseknek, motívumoknak.

A *ritmusban* a szerző feszültség és feloldás ismétlődését látja. A művészi ritmus szerves része a művészi jelrendszereknek, története az összetevő és a felosztó ritmus küzdelméből áll. A gépies felosztó ritmusra reagál a romantikában az irodalom kétféle ritmizálása, a zene tempóváltoztatása. Debussy és Bartók zenéjében az összetevő ritmus és az újklasszicizmus felosztó ritmusa találkozik. A befogadott mű nem ismétlődik, a sokszorosíthatóság azonban újabb problémákat vet fel.

A körforgás és linearitás a művészet elméletében mint *zárt és nyitott forma* (Wölfflin) küzd egymással, a művek pedig egyedileg tárgyiasulnak. Így a történeti folyamat folytonosság és megszakítottság dialektikájában értelmezhető.

2.6. Beke László a reprodukálást elemzi: *Ismétlődés és ismétlés a képzőművészetben*. (160–176.) A művészet kialakulásában és történeti fejlődésében fontos az ismétlődés, erre utal a *séma, másolat, típus, sztereotípa* kategóriáor. A fotó, a grafika, a metaszet világában a *multiple* és a *szitanyomat* után felmerül a probléma: az ismétlés mint rekonstrukció, mint valóságábrázolás leírása. Pl. a Mona Lisa bajusza, a valóság és mása, a film ismétlődő jelenete, azonos tárgyak, számítástechnika készítette grafika stb. Erdélyi Miklós fotósorozata (170–176) és formulái (*Ismeretelméleti tézisek. Azonosítás-elméleti vizsgálatok*) szisztematikusan kutatásról tanúskodnak. Az ismétlést Beke László a művészi új feltételének mondja.

2.7. Szörényi László a filmről ír: *Mitikus szerkezetek ismétlődése Eizenstein filmjeiben*. (177–187.) A szerző több funkcióban látatja a mitikus motívumokat. A *Sztrájk* tömegek passióját mutatja: megaláztatás – lázadás/felmagasztaltatás – pusztulás. A *Patyomkin csatahajó* ördögi tisztikarával testvéri legénység áll szemben, a matróz mártír, a hajó megváltó szerepet kap. Az *Október* a Pokol erődjét ábrázolja a Téli Palotában. A *Régi és Új* alaphelyzete komikus, az ellentábor karikatúra. A *Jégmezők lovagja* a nemzet és a vezér győzelmét hozza a fehér köpenyes Rossz, a lovagok ellen. A *Rettegett Iván* főszereplője drámai hős. Naiv legényből a nép Megváltójának pózában válik démoni uralkodóvá.

A szerző úgy véli, hogy a mítoszok középpontjában a passió újraértelmezése áll, a személytelen szenvedéstől a személyes démonikus passióig.

3.0. Az ismétlődés-ismétlés nyelvészeti és poétikai megközelítése 6 gondolatmenetet jellemez.

3.1. Mártonfi Ferenc a fonológiát kutatja: *Nyelvészet és verscsinálás*. (191–243.) A '60-as évek generatív grammatikáját bírálja a szerző, ennek fonológiája helyett „fonológiai automatát” javasol. Ez a FA egészében és explicit módon számot adna a beszélő és a hallgató fonológiai kompetenciájáról. Az onomatopoezis, az indulatszók, a gyermeknyelv egyéni szavai ilyen automatára támaszkodnak. Fontos lenne a műköltészet és a modern folklór, az idegen szavak átvétele és a betűszók kiejtése szempontjából, ismeretlen nyelv felismerésében és nyelvi tréfákban. Feladata elvileg végtelen számú lehetséges morféma rekurzív előállítására. Ilyen FA technikailag keményebb követelményeket támasztana a szintaktikai komponenssel szemben, hogy összeegyeztethető legyen vele.

A szerző felvázolja egy FA néhány tulajdonságait. A természetes egység a szótag, szekvenciáinak szegmentumai hierarchikusan rendezettek, ezt tükrözik az átíró szabályok is. Az elemzés meghatározó jegyek szerint történik, az üres helyeket morfémasztruktúra (MS) szabályok töltik ki, bizonyos tulajdonság-szegmentumok más tulajdonságok alapján tovább szegmentálhatók. A bázis-szótagokat mássalhangzók s az őket követő magánhangzók alkotják, ezekből levezethetők a felszíni szótagok. A FA morféma-alkotó struktúrák leírásokat generál.

A legtöbb nyelvben az első szabályok morfémajegyeket és szótagjegyeket osztályoznak. A FA a szótár elemeinek megfelelő bázis-szótagokból szótári alpalakokat generál, erre MS szabályok és fonológiai szabályok épülnek. E sorhoz azonosító művelet kapcsolja szintaktikai struktúrák szótári tételeit. A FA fonológiai mélystruktúrát hoz létre, tehát a lexikon tételeit végig kell vezetni a FA-n.

A „verscsináló automata” működését verstani fogalmakkal illusztrálja a szerző. A magyar nyelv fonológiai osztályai és a megkülönböztető jegyek, a redundancia-szabályok és a magyaros szótagstruktúra speciális szabályai után áttekinti az ütemes, a szótagszámláló és az időmértékes verselés típusait is, szabályrendszereit is. Igen érdekes az általános szabályok és az automata eredményeinek összehasonlítása, különösen az „előállított” szonett és Vas István szonettjének párhuzama. (238–240.)

A szerző hangsúlyozza, hogy a valóságban a versírás folyamatában a szintaxis és a fonológia állandó oszcillálása játszódik le.

3.2. Hoppál Mihály narratívumokat vizsgál: *Az „első” mese. Az ismétlés szerkezete a folklórban*. (244–266.) Speciális szabályokat kutat, amelyek a mondatok és a szövegek ismétlődéseit ikonikusan vezérlik. E mesetípus lényege az ismétlés: a szöveg és egy-egy eleme is ikonikusan szerkesztettek. A frázis egyre hosszabb, a szövegegységek láncszerűen topic-comment váltásokat mutatnak, a fordulópontig tagadott, utána állító igék láthatók.

Ez a típus ősi jelenség, a szöveg teljesen koherens, nyelvi jelei binárisan tagolódnak. Felismerhető a Biblia részleteiben is.

3.3. Simoncsics Péter tanulmánya, *Az ismétlés különféle fajtái uráli népköltészetekben* (267–285) a jurák, a vogul és a magyar népköltés példái a nyelvi anyag és művészi felhasználása közötti viszonyt mutatja be, Lotz János modelljében az idő-szintaxis/morfológia, a rezgésszám-fonológia és hangerő-hangsúlyozás/hanglejtés megfigyelések relevánsak. A *jurák* nyelvben a költői beszéd megjelöli a sorok végét, nyújthatóak a magánhangzók, duplázódhatnak a szótagok, a hangsúlytól függően hanglejtési fonéma jelentkezhet. A *vogul* költői nyelv szintaktikai ismétlődései és párhuzamosságai a népi kultúra világában a női sorsot ábrázolják, a forma szonettként is értékelhető. A *magyar* népdalban a nyelv magánhangzóharmóniája, a rímelés segít kibontani az értelmezésben a népi jelképrendszert; ezt teszi a szintaktikai párhuzamosságokban jelentke-

ző szemantikai probléma is. A szerző hipotézise a 12 soros dalt szonettforma lehetséges változatának tekinti.

3.4. Iványi Tamás szépirodalmi szövegeket eleméz: *A párhuzamosság szemantikai hátteréről.* (286–308.) Feltárja a szintaxis és a szemantika kapcsolatait magyar és arab szövegrészekben, az utóbbi különösen kedveli a parallel formákat. Sajátos szerepük van a dinamikus/statikus, folyamat/eredmény jegyű fogalmaknak. A szerző az irodalmi elemzés kiindulásaként a nyelvi analízist jelöli meg. A köznyelvi szemantika felől fény derül a párhuzamosságok funkcionalitására és díszítő jellegére.

3.5. Csúri Károly elméleti nézőpontot vezet be: *Két ismétlés-típus irodalomelméleti státusáról.* (309–333.) Elméleti alapja Petőfi S. János ko-textuális és kon-textuális aspektust megkülönböztető TeSWeST-elmélete. A szerző támaszkodik Kanyó Zoltán hipotézisére, amely szerint a nyelvrendszer általános jegyeiből speciális szabályrendszer vezethető le, ez a poétikai kód. Az irodalmi mű másodlagos szemantikai rendszerét az absztrakt szövegbázisból más transzformációkon kívül sajátos retorikai transzformációkkal hozzák létre. A poétikai kód szűrőfunkcióban működik, elvei: ekvivalencia, oppozíció és ambiguitás. Az ismétlődés irodalmilag akkor releváns, ha összefügg a poétikai kód szabályaival. A szövegszűrő/szövegbelső ismétlés párhuzamos az embléma/motívum kategóriákkal.

A ko-textuális vagy szövegbelső ismétléseket predikátumok és predikátum-konfigurációk alkotják, ha ezek csakis ismétlődésük által részesei a szöveg másodlagos jelentésének. A bázisban is elhelyezkedhetnek, létrehozhatóak transzformációkkal is. Az ismétlések teremtette másodlagos világokhoz az interpretátor rendel értékeket. A kon-textuális vagy szövegszűrő ismétlések másodlagos világai konvenciók, összeegyeztetések eredményei. Azok a kon-textuális ismétlődések relevánsak, amelyek közvetlenül részesei az interpretált másodlagos jelentésnek. A kon-textuális információk ko-textuális reprezentációkra való leképezését működő explicit szövegelmélet és enciklopedikus-pragmatikai szótár tenné lehetővé.

A szövegszűrő ismétlés-rendszer a szövegbelső ismétlés-kapcsolatok függvénye, a jelentések aktualizálódhatnak, módosulhatnak. Az ismétlődő szövegrészek szövegsemantikai és világsemantikai reprezentációk ko- vagy kon-textuálisan azonosítható részei. Az ismétlődések irodalmilag relevánsak a poétikai kód ekvivalencia-szabályai, a motívum- és embléma-skálák, a világokra vonatkozó feltételek alapján. Fontosságuk a motívum- és embléma-skálákon elfoglalt helyüktől, a levezetés helyétől és a transzformációs feltételektől függ.

Az adott elméleti modell átírható, a hipotézis gyakorlatilag explikálható.

3.6. Bonyhai Gábor regényrészleteket vizsgál: *Az értékek kibontakozása és az ismétlődés Thomas Mann „Doktor Faustus”-ában.* (334–354.) A szerző párhuzamba állítja az eszmei tartalom értékrendszerét és a poétikai funkció formarendszerét, s így írja le az értékfejlődés folyamatát. A 3. és 27. fejezet a humanizmus és a megismerés értékeinek konfliktusát ábrázolja.

A 3. fejezetben kibontakozó értékek ambivalensek (*rend-kísérletek, szépség-veszély, szélhámós-művész*). A megismerés vágya szorosan összefügg a misztikával. A „látható zene” és a „jégvirágok” párhuzama világos, az élettelen természet 'hideg' mechanizmussai a szerves, organikus élővilágot helyettesítik.

A 27. fejezetben Leverkühn műveiben a teljesen kötött rend és a teremtő fantázia ekvivalens, a zene szép és komikus egyszerre. F. Blake és J. Keats verseinek megzenésítése a szöveg és a zene feszültségét árasztja. Mann variációszerűen dolgozza fel a korábbiakat. Az ember világa partikuláris, a megismert világ egyre absztraktabb, a humánegység mesterségesen rekonstruálható, variálható. Az elemzett részletekben az értékek és értékösszefüggések variációs ismétlődései tárulnak fel.

4.0. Horváth Iván és Veres András a *Szerkesztői utószó* (355–357) soraiban idézi az ismétlődés-kutatás múltját, s a hazánkban a XVIII. században R. Lowth nyomán kezdődött, a XX. században igen színvonalas vizsgálatokra utal.

Nagy L. János

Irodalom

Z. T., *HungÉrt.* IV. (1982.) 1–4. 80–81.

Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról
Nyelvtudományi Értekezések 117.
Akadémiai Kiadó, Budapest 1983. 106. p.

1. Szemléltető példái révén Bánréti Zoltán könyve mondattani munka, de a mondatkeretben vizsgált szemantikai összefüggések szövegfunkciós alakulatokra is érvényesek, a megállapítások tehát szövegtani szempontból is tanulságosak.

Tanulságos maga a vizsgálat: a vizsgálati apparátus és a kutatói szemlélet is. A kutató itt adatokat értelmez, a megengedő kötőszók és mondatok sztenderd előfordulásaira vonatkozó szintaktikai és szemantikai adatokat. A *szintaktikain* elsősorban a kötőszók mondatbeli pozícióit (a topikhoz és a fókuszhhoz viszonyított szórendi helyüket) érti, a *szemantikain* pedig az egyes kötőszók nyelvi, szótározható jelentéseit. Ezekkel modellálja a beszélő konjukcióként (M_1 és M_2) vagy megengedésként (*Bár* M_1 , *mégis* M_2) a tagmondatokkal denotált tényállásokat.

Elkülöníti tehát a szerző a tényállásokat az őket jelölő mondatok jelentésétől, s ezzel lehetővé válik a jelentésszerkezet implicit, ám valóságos elemeinek figyelembévétele is. Mindez – honi viszonylatokban – jó időben, nem sokkal a külföldi kutatások után keletkezett (Petőfi–Kayser: 1976., Petőfi: 1978.); sajnálatos, hogy nem sokan látták meg a Bánréti Zoltán témakezelésében megnyilvánuló újat. A jelen ismertetésben főleg erre törekszem.

2. Előbb azonban tekintsük át a könyv tematikáját!

2.1. A megengedő mondatok nyelvészeti értelmezéséhez két alapvető problémát bocsájt előre a szerző. Egyik az alá- vagy mellérendelés kérdése. A válaszhoz a tagmondatok sorrendi felcserélhetőségét s ezzel együtt az anaforarelációk változását ajánlja vizsgálati szempontul. Másik előzetes feladata a szerzőnek, hogy javaslatot tegyen a megengedő mondatok definíciójára. Ennek legfontosabb eleme az a szétválasztás, amely külön számol a beszélő állításával, valamint előfeltevésével:

„(...) a *Bár Jánosnak nincs pénze, mégis költekezik* mondattal a beszélő állítja, hogy Jánosnak nincs pénze és költekezik, pragmatikusan előfeltételezi, hiszi:

Ha egyszer Jánosnak nincs pénze, akkor nem kellene költekeznie.” (10.)

A tényleges vizsgálatot tárgyaló két első fejezet a megengedő kötőszók mondatbeli pozícióit (mozgását, mozgathatóságát), azaz szintaktikai viselkedését mutatja be.